

III засідання

Лариса Масенко

(Київ)

СУРЖИК У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ: ВИЗНАЧЕННЯ, ІНТЕРПРЕТАЦІЇ, ДИСКУСІЇ

У статті розглянуто дискусійні питання, пов'язані з термінологічним визначенням змішаних українсько-російських форм усного мовлення, поширених в Україні, їхнім походженням, характером територіального поширення, співвідношенням із двома національними мовами, з елементів яких утворюються гібридні форми, відомі як «суржик».

Авторка полемізує з двома інтерпретаціями суржику: як різновиду мовлення, аналогічного діалекту, і як системного утворення, що має ознаки окремої «третьої» мови.

The discussion issues related to the terminological definition of the mixed Ukrainian-Russian forms of the oral speech, common in Ukraine, their origin, the nature of territorial dissemination, the correlation with two national languages, forming hybrid forms known as *surzhyk* by their elements, are considered in the article.

The authoress is controverting with two interpretations of *surzhyk*, namely as a kind of speech, analogous to a dialect, and as a system formation, having the features of a separate *third* language.

У підручнику «Сучасна українська мова», що вийшов у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка 2013 року, згадку про наявність серед форм побутування української мови мішаного українсько-російського ідіома обмежено двома реченнями, причому суржик без достатніх на те наукових підстав віднесено до піджинів: «Піджин (від спотв. англ. pidjin) – загальна назва для ненормативних мов, які виникають на базі кількох мовних основ в екстремальній ситуації міжетнічних контактів. Прикладами мов-піджинів можуть слугувати білорусько-російська «трасянка», російсько-фінський «руссенорск»

та «суржик» – змішування українських і російських мовних елементів» [9, с. 115]. Далі наведено цитату з передмови Олександра Ірванця до збірки оповідань Богдана Жолдака «Антиклімакс», і на цьому інформація про суржик в університетському підручнику вичерпується.

Таке ігнорування поширених на більшій частині території України форм усного мовлення дивує з огляду на значний обсяг наукової літератури, присвяченої їх вивченню. Починаючи з публікації 1994 року праці «Антисуржик» за редакцією Олександри Сербенської [1], змішаний українсько-російський мовний код привертає увагу мовознавців, ставши навіть надзвичайно «модним», за словами Міхаеля Мозера, предметом мовознавчої україністики [6, с. 27]. Тривають дискусії щодо його визначення, природи змішування в суржику двох мовних кодів, особливостей територіального поширення, психолінгвістичних характеристик носіїв змішаного коду тощо.

Хоча запозичене з народного сільськогосподарського лексикону слово «суржик» вже має певну традицію вживання у науковому дискурсі, не всі дослідники поділяють доцільність термінологізації відповідної лексеми. Наприклад, німецький славіст Герд Хентшель та український мовознавець Олександр Тараненко у розвідці про мовну ситуацію України заміняють негативно конотований, на їхню думку, термін «суржик» нейтральним словосполученням «українсько-російське змішане мовлення» (УРЗМ) [12, с. 5].

Закономірно, що появу й поширення суржику в Україні розглядають у контексті українсько-російського масового білінгвізму.

Загалом білінгвізм є надзвичайно поширеним явищем у мовному житті багатьох країн, що має розмаїті форми вияву – як індивідуальні, так і групові. В умовах рівноправних стосунків носіїв контактних мов він може бути корисним. Проте іншу природу має українсько-російський білінгвізм, особливо змішаного типу, яким і є суржик, у постколоніальній ситуації нашої країни.

В Україні масову, або тотальну, українсько-російську двомовність спричинили понад трьохсотлітні намагання Російської імперії знищити українську мову як основу національної самобутності її носіїв і нав'язати замість неї російську з метою перетворення українців на єдиний із росіянами народ. Одним

із наслідків такої політики стало формування змішаного українсько-російського коду, що, своєю чергою, виник як результат стихійного пристосування носіїв українських говірок або й літературної мови до великоміських середовищ, де російська мова впродовж ХХ ст. посіла панівні позиції [4]. У науковій літературі спостерігаються різні підходи до кваліфікації мішаних українсько-російських і білорусько-російських форм розмовного мовлення. Більшість мовознавців схильні розглядати їх як суму ідіолектів, у кожному з яких процеси змішування елементів двох мов відбуваються довільно, безсистемно [2; 4].

Натомість існує й погляд на трасянку і суржик як на системні утворення, що їх можна розглядати як певні початкові етапи формування нових мов або різновидів мов. Таке пояснення природи трасянки і суржику послідовно обстоює, зокрема, німецький дослідник контактних мов Герд Хентшель¹. Очевидно, аналогічно трактують гібридні форми мовлення на території Білорусі та України й російські дослідники з Європейського університету в Санкт-Петербурзі. Принаймні такий висновок можна зробити за назвою дослідницького проекту, присвяченого вивченню трасянки і суржику, що здійснювався в університеті з 2003 року, – «Нові мови нових держав: явища на стику близькоспоріднених мов на пострадянському просторі». На жаль, докладніше ознайомитися з результатами дослідження неможливо через недоступність сайту проекту.

У згадуваній вище статті Г. Хентшеля й О. Тараненка автори розглядають змішане мовлення як третій ідіом, що побутує на території України паралельно з двома національними мовами – українською і російською.

«Україну, – зазначають дослідники, – можна також розглядати під певним кутом зору як «тримовну» країну, оскільки в ній у соціолінгвістичному плані можна констатувати наявність не лише двох окремих (національних) мов, але також і третього мовного коду, третього ідіому – певної суміші елементів і структур перших двох ідіомів» [12, с. 4].

Одним із головних завдань цього дослідження було визначити на базі масового опитування поширеність змішаних форм мовлення, співвідношення їх з українською та російською мовами, характер міжмовної взаємодії, ставлення населення до кожного з трьох ідіомів тощо. Той факт, що суржику (за терміноло-

гією авторів – УРЗМ «українсько-російське змішане мовлення») приділено в дослідженні особливу увагу, свідчить обраний цільовий ареал – Центральна Україна в розширеному розумінні, оскільки, крім областей, які традиційно входять до центральних, автори включили до території обстеження Хмельницьку, Харківську і Дніпропетровську області. Орієнтованість дослідження на соціолінгвістичний аналіз усіх трьох ідіомів зумовив і вибір для обстеження лише міських населених пунктів. За межами дослідження лишилися великі міста (Київ, Харків, Дніпропетровськ), де, як зазначають автори, немає типових середовищ функціонування УРЗМ, а також села як території поширення автохтонних діалектів [12, с. 4].

Правомірність виключення з обстеження сільських місцевостей можна поставити під сумнів, бо російська мова і суржик активно проникають і в сільські середовища. Натомість великі міста дійсно не мають осередків побутування змішаного мовлення, оскільки впродовж радянського періоду російська мова посіла тут домінуючі позиції у всіх сферах міської комунікації. Відтак при дисперсному розселенні носії суржику вже у другому поколінні переходили під тиском оточення на російську мову спілкування. Нині ситуація, принаймні в столиці, дещо змінюється під впливом українськомовної освіти, однак і сьогодні явище заміни змішаного коду українською, а не російською мовою не набуло масового поширення.

Одну з головних проблем мовної ситуації країни становлять сформовані в радянський період суржикомовні середовища, зосереджені у приміських зонах великих міст, промислових центрів і вузлових залізничних станцій. Варто навести у цьому контексті значні відмінності в показниках комунікативної потужності української і російської мов у населених пунктах різної величини. Опитування, проведене Інститутом соціології НАНУ впродовж 1994–2001 років показало, що найбільшу прихильність до української мови виявляють сільські мешканці, її вживання найпоширеніше в селах. Що ж до міського населення, то тут спостерігається така закономірність: що більше місто, то менше його мешканців визнає українську мову рідною і ще менше використовують її в сімейному спілкуванні. Згідно з результатами зазначеного опитування, в Україні приблизно 84,3 % мешканців сіл вважають рідною українську мову і 68,1 % – спілкуються нею

в сім'ї, у невеликому місті відповідне співвідношення становить 55,6 % і 30,6 %, у великому місті – 39,5 % і 14,9 %. Частка населення, що визначає себе як ситуативних двомовців становить 18,9 % – у селі, 30,1 % – у невеликому місті і 24,4 % – у великому місті [8, с. 65].

Дослідження мовної ситуації України, здійснене у 2006–2008 роках у межах міжнародного проекту за сприяння програми INTAS виявило також кореляцію між використанням обох мов – як української, так і російської – у повсякденному спілкуванні і поширенням змішаних типів мовлення. У тих місцевостях, де переважає побутовий білінгвізм, підвищується і рівень вживання суржика [5, с. 320].

Оскільки в сучасному постіндустріальному суспільстві мовну поведінку і мовно-культурні орієнтації населення диктують міські, а не сільські середовища, великі українські міста, зросійщені в період колоніальної залежності України від Росії, лишаються потужними центрами процесів самоасиміляції й поширення їх на всю територію країни. Це уможливила й очевидна нездатність керівної еліти зупинити русифікацію шляхом реалізації відповідного мовного законодавства.

Як показують сучасні соціолінгвістичні обстеження, невеликі міста, де зменшується порівняно із сільськими місцевостями частка українськомовних осіб і збільшується використання двох мов у повсякденному спілкуванні, слід розглядати як певні перехідні зони між українськомовними селами і російськомовними великими містами. Невеликі міста, особливо розташовані у зонах, прилеглих до великих міст, промислових центрів і вузлових залізничних станцій, стали осередками формування гібридних варіантів усного мовлення, первісна українська основа яких руйнується під впливом стихійного пристосування до російської мови в процесі комунікації з її носіями.

У зв'язку з цим видається сумнівним факт виділення у згаданій вище розвідці Г. Хентшеля і О. Тараненка численної групи тих із 1400 опитаних у липні 2014 року респондентів, хто «практикує (очевидне) диглосійне, паралельне вживання української мови та УРЗМ». Такі респонденти становлять, за даними дослідження, чверть опитаних в ареалі Центральної України [12, с. 23].

Як свідчать висновки дослідження, його автори розглядають суржик як різновид усного мовлення, який не становить загро-

зи для української культури: «Принаймні більшість опитаних не вбачає в УРЗМ (і ще більше в російській мові) загрози для української культури, а з висловленням «Змішаною мовою найкраще виражати почуття» погоджується навіть у західній Хмельницькій області кожний четвертий респондент, у східній Сумщині – три з чотирьох. Це є виразною вказівкою на те, що УРЗМ на широких просторах Центральної України є досить «природним» мовним кодом» [12, с. 25].

На нашу думку, таке трактування змішаного мовлення не враховує одного, але принципового для його аналізу, специфічного аспекту його співіснування з літературною мовою. Оскільки суржик є типом розмовного мовлення, у якому поєднуються елементи двох мов – української і російської, то виникає питання, яку мову носій суржику усвідомлює як «правильну», нормативну, протиставну до його «неправильного» розмовного мовлення: українську чи російську?

Здається, автори дослідження переконані, що змішане мовлення у свідомості його носіїв співвідноситься лише з українською літературною мовою, про що свідчить і наведена ними статистика бучімото чисельної групи респондентів, які практикують у щоденному спілкуванні паралельне вживання УРЗМ з українською літературною мовою.

Однак проблемність білінгвальної української ситуації полягає в тому, що на роль «правильної», «чистої» мови претендують дві мови – українська і російська. Використання змішаного коду означає, що його носій втрачає мовну стійкість, його свідомість роздвоюється між українською і російською мовами. Російська мова у сприйнятті суржикомовця має такий же, а часто й вищий престиж, ніж первинна українська.

За нашими спостереженнями, підтвердженими обговореннями із студентами на семінарах із курсу соціолінгвістики мовної ситуації їхніх населених пунктів, мовна практика паралельного вживання української мови і УРЗМ властива лише тим групам молодих людей, які приїждять із суржикомовних місцевостей до Києва здобувати вищу освіту. Як свідчать студенти Національного університету «Киево-Могилянська академія», дехто з них, вживаючи літературну мову під час занять, часом переходить на рідний суржик у спілкуванні із земляками в гуртожитку. Проте такі студенти не становлять більшості. Крім того, слід врахува-

ти, що не вся приїжджа молодь переходить на українську мову спілкування, значна частина її під тиском зросійщеного комунікативного простору великого міста русифікується, поповнюючи лави так званого російськомовного населення. Нижче навожу відповідне свідчення з есею студентки НаУКМА:

«На основі власних спостережень можу стверджувати, що серед населення мого міста сформувався та закріпився стереотип, що українська є мовою спілкування в селах та в невеликих містах, а у великих містах варто спілкуватися російською. Особливо помітною роль російськомовного міста у впливі на особистість стала при зустрічах колишніх випускників моєї школи. Мене вразило, що люди, які декілька років тому займали перші місця на Всеукраїнських олімпіадах з української мови, які спілкувалися лише українською в побуті, нині говорять російською (причому серед них є декілька філологів української мови)» (Альона, м. Узин Білоцерківського р-ну Київської обл.).

Пристосування до нав'язаної імперією російської мови має наслідком роздвоєння національної ідентичності українців, ослаблення зв'язку зі «своєю» українськомовною спільнотою. За поведінковими стереотипами суржикомовці часто виявляють більшу близькість до російськомовної частини соціуму, ніж до українськомовної.

Зокрема, проведене 2015 року Київським міжнародним інститутом соціології дослідження, метою якого було виявлення ступеня вразливості різних верств українського суспільства до російської пропаганди, показало, що найменш вразливою є українськомовна частина соціуму, а найбільш вразлива - російськомовна. Суржикомовна група за цією ознакою знаходиться у проміжній позиції, проте ближчій до російськомовної групи. Якщо середній індекс РРП (результативність російської пропаганди) в Україні становить 26 одиниць, то для українськомовних цей індекс дорівнює лише 15 одиницям, натомість для російськомовних – 38 одиницям, а для суржикомовних – 27 одиницям [7].

Ефект дистанціювання, відчуження від рідної української мови або її літературної мови у психіці носіїв гібридного коду підтверджують факти негативного сприйняття в суржикомовних середовищах мовної поведінки тих молодих людей, які під впливом освіти переходять у спілкуванні на українську літера-

турну мову. Ось кілька наведених студентами прикладів відповідної реакції оточення на їхні спроби переходу на українськомовне спілкування:

«Наприклад, ти дзвониш кращому другові, питаєш, як справи, і чуєш у відповідь: «Ну де твої «Як дела? Що ти так різко переходиш» (Наталя, Чернігівська обл.).

«І от, коли зустріла свого давнього друга й заговорила до нього українською (нормальною українською, якою вона й має бути), то почула у відповідь щось подібне: “О, ти так змінилася. Зовсім друга вже. І перестань балакати так странно! Я тебе погано помімаю”» (Тетяна, м. Хмельницький).

«З самого дитинства я не любила свій суржик. Як допитлива дитина я завжди прагнула до чистої мови, але морально було складно переходити на українську або російську, коли навколо тебе тільки суржик і чуєш славнозвісне “Не виделуйся”» (Наталя, м. Остер, Чернігівської обл.).

«Ой, яка ти українська стала... Ти диви, як балакаєш, українізірована!» (Лариса, м. Полтава).

Очевидно, психологічним підґрунтям подібної реакції на спілкування молоді людини українською є не тільки трактування такої мовної поведінки як прагнення «вивищитися» над співрозмовником, але й підсвідоме неприйняття позиції, у якій виявляється опір узвичаєному в суржикомовному середовищі пристосуванству до російського мовного коду як «вищого» за рідний український.

Змішування української мови з російською згубно впливає і на українську літературну мову, розмиваючи її норми на всіх рівнях, і на українські говірки². У зв'язку з цим помилковим видається проведення аналогії між явищем суржикізації і властивим іншим мовам змішуванням елементів діалектного мовлення із загальнонаціональним стандартом. Таку аналогію проведено, зокрема, у розвідці німецьких славістів Герда Хентшеля і Марка Брюгеманна про мовну ситуацію України. Автори дослідження розглядають суржик як «одну з багатьох форм специфічних регіональних мовних змішувань, що складається з елементів автохтонних діалектів і основної загальнонаціональної / літературної мови. Це явище можна спостерігати на території Європи, воно аналогічне, зокрема, до південнонімецьких міських діалектів або, точніше, регіолектів» [11, с. 59].

Діалектне мовлення у його взаємодії із загальнонаціональною мовою не тільки не шкодить її розвиткові, а навпаки, становить постійне джерело її лексичного збагачення. Натомість змішування двох мов, одна з яких має слабшу комунікативну потужність внаслідок тривалого колоніального нищення, що властиво мовній ситуації України, загрожує самому існуванню української мови. Як зазначає мовознавець Орест Ткаченко, «мова бездержавного народу, мова, що зазнає тиску з боку інших мов із сильнішими соціолінгвістичними позиціями, не має права на змішування, зокрема лексичне, з подібною сильнішою мовою, бо це може стати початком її кінця» [10, с. 233].

На небезпеці популяризації гібридних форм мовлення, яке активно практикує українське телебачення, неодноразово наголошував мовознавець Юрій Шевчук у своїх численних лекціях та вступях у ЗМІ. Промовистою, зокрема, є назва одного з його інтерв'ю «Двомовність для України – це поцілунок смерті» [13].

Те, що подібні застереження не є перебільшеними, підтверджує досвід Білорусі, де впродовж останніх двадцяти років відбувся остаточний занепад і білоруської мови, і трясянки (змішаного білорусько-російського мовлення, аналогічного суржику). Територію Білорусі можна розглядати як експериментальний полігон, що продемонстрував наслідки «змагання» ослабленої в колоніальну добу національної мови, позбавленої державної підтримки і після здобуття незалежності, з мовою імперії. «Природні» процеси масового змішування білоруської мови з російською завершилися смертю і білоруської мови, і трясянки.

На завершення хочеться навести фрагмент із соціолінгвістичного есею, у якому студентка НаУКМА Наталя Жила, уродженка невеликого містечка на Чернігівщині, описує свій непростий шлях від змішаного мовлення до української мови, який почався з усвідомлення неприродності роздвоєного мовного коду, що не давав їй змоги чітко визначитись, до якого народу вона належить – українського чи російського:

«Саме визначеність, якою мовою говорити, і допомогла мені знайти себе, відчутти незалежною і у тисячу разів впевненішою у своїх силах. Багато людей навіть не уявляють собі, наскільки може змінитись їхнє життя при переході на свою рідну мову. Це надає стільки можливостей, стільки сил, що починаєш себе ти-

таном своєї країни: саме з тебе починається життя, адже дійсно, хочеш змінити світ – почни з себе. Саме у цей момент приходить любов. Любов до своєї мови, країни, до самого себе. Ти віриш у щасливе майбутнє і цінуєш кожен момент, бо ти не побоявся повстати проти найбільшого свого ворога – самого себе і своїх сумнівів. Далі уже нічого не страшно, бо зараз ти зовсім інша людина, ти переможець. У багатьох людей протягом життя виникають ці етапи з визначенням мови, але не кожен їх проходить і не кожен готовий до таких випробувань. Проте у тих випадках, коли людина переборола власні страхи, відчуження, неприйняття, занепокоєння та незнання мови, – вона стає вільною і незалежною, готовою дарувати щастя іншим, бо така людина є справді дуже сильною і непереможною.

Ось так і проходить перетворення суржика на українську мову – від заперечень до справжньої любові. Вибір залишається за людиною – чи готова вона до цього?» [3].

¹ Див. полеміку з таким трактуванням трясанки і суржика в статті М. Мозера [6]. Варто звернути увагу і на таку орфографічну деталь, як розбіжність у написанні українською мовою імені та прізвища німецького дослідника (Gerd Hentschel). М. Мозер відтворює відповідне ім'я і прізвище у формі, близькій до української вимови, – Герд Гентшель, тоді як в інших публікаціях цього автора в українських виданнях відображено російськомовну традицію передачі літер g і h в німецьких антропонімах – Герд Хентшель.

² На сьогодні існує вже чимало досліджень, які констатують зникнення в суржикі питомих рис української мови. З останніх можна навести розвідку Міхаеля Мозера [6].

1. Антисуржик: Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити. Навч. видання / за заг. ред. О. Сербенської. – Львів, 1994.

2. Bracki A. Surżyk: Historia i teraźniejszość. – Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego. – Gdansk, 2009.

3. Жила Н. Перехід з суржика на українську – від заперечення до любові [Електронний ресурс] // Портал мовної політики. 30 липня 2018 року. – Режим доступу : <http://language-policy.info/2018/07/perehid-z-surzhyka-na-ukrajinsku-vid-zaperechennya-do-lyubovi/>.

4. Масенко Л. Суржик: між мовою і язиком. – Київ : Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2011.

5. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / за ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – 2-ге вид. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2008.
6. Мозер М. «Суржик» чи «суржики»? // Українська мова. – 2016. – № 1. – С. 27–54.
7. Оснач С. Мовна складова гібридної війни [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://language-policy.info/2015/06/serhij-osnach-movna-skladova-hibrydnoji-vijny/>.
8. Прибиткова І. В пошуках нових ідентичностей: Україна в етнорегіональному вимірі // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 3. – С. 60–78.
9. Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика: підручник / за ред. А. К. Мойсієнка : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ : Знання, 2013.
10. Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу. – Київ : Спалах, 2004.
11. Хентшель Г., Брюггеманн М. Чи існує в Україні українсько-російський мовний конфлікт? Про співіснування, протистояння та змішування української та російської мов // Українська мова. – 2016. – № 1. – С. 55–76.
12. Хентшель Г., Тараненко О. О. Мовний ландшафт Центральної України: українська мова, російська мова, «суржик» (уживання – мовна компетенція – національне позиціонування) // Мовознавство. – 2015. – № 4. – С. 3–25.
13. Шевчук Ю. Двомовність для України – це поцілунок смерті [Електронний ресурс]. – 20 березня 2017 року. – Режим доступу : <https://hromadske.ua/posts/yurii-shevchuk-pro-movnu-situaciyu-v-ukraini>.